

Πριν και Μετά το Ευρώ: Οι Κύκλοι της Μεταπολίτευσης και η Ελληνική Οικονομία

(Διαφάνειες από την διάλεξη του Καθηγητού κ. Γιώργου Αλογοσκούφη, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Εισαγωγή

Η διάλεξη αυτή περιγράφει, αναλύει και ερμηνεύει την πορεία της ελληνικής οικονομίας στην περίοδο μετά την μεταπολίτευση του 1974.

Πολιτικά η μεταπολίτευση οδήγησε στην πιο ώριμη και ομαλή δημοκρατική περίοδο του ελληνικού πολιτικού συστήματος από την περίοδο του εθνικού απελευθερωτικού αγώνα, την περίοδο της 3ης Ελληνικής Δημοκρατίας. Οδήγησε επίσης και στην μεγάλη εθνική επιτυχία της ισότιμης ένταξης της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) και σε σημαντική κοινωνική πρόοδο.

Ωστόσο οι επιδόσεις της οικονομίας υπήρξαν ιδιαίτερα απογοητευτικές, ιδιαίτερα αν συγκριθούν με τις επιδόσεις της περιόδου 1950-1973 ή τις επιδόσεις άλλων μικρών ευρωπαϊκών οικονομιών στην περίοδο μετά το 1974. Οικονομικά, η περίοδος μετά την μεταπολίτευση και, κυρίως, μετά την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΕ, συνδέθηκε με μακρά διαστήματα αναπτυξιακής υστέρησης, δημοσιονομικής και νομισματικής αστάθειας, ατελέσφορων προσαρμογών και περιοδικών οικονομικών κρίσεων, με αποκορύφωμα την κρίση χρέους του 2010 και την ‘μεγάλη καθίζηση’ της περιόδου 2010-2016.

Εισαγωγή

Η ίδια η μεταπολίτευση συνέπεσε με την πρώτη μεταπολεμική ύφεση της ελληνικής οικονομίας. Ενώ αρχικά η οικονομία ανέκαμψε σχετικά ικανοποιητικά από την ύφεση του 1974, μετά τη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση στα τέλη της δεκαετίας του 1970, την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και την πολιτική ‘αλλαγή’ του 1981, ακολούθησε μια εικοσαετία στασιμοπληθωρισμού, αποσταθεροποίησης και ατελέσφορων προσπαθειών οικονομικής προσαρμογής.

Οι ανισοροπίες που δημιουργήθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και στη δεκαετία του 1980, όχι μόνο δεν αντιμετωπίστηκαν επαρκώς από την πολιτική της σύγκλισης της δεκαετίας του 1990, αλλά ορισμένες από αυτές, όπως η χαμηλή διεθνής ανταγωνιστικότητα της οικονομίας, παρουσίασαν σημαντική επιδείνωση, λόγω των αδυναμιών των προσπαθειών προσαρμογής.

Εισαγωγή

Η ένταξη της Ελλάδας στη ζώνη του ευρώ το 2001, με μεγάλες διαρθρωτικές και δημοσιονομικές ανισορροπίες και χαμηλή και επιδεινούμενη διεθνή ανταγωνιστικότητα, οδήγησε σε πρωτοφανή αποσταθεροποίηση του ισοζυγίου τρεχουσών εξωτερικών συναλλαγών, με τη μορφή μιας μεγάλης και επίμονης διεύρυνσης των ελλειμμάτων του και μιας εκρηκτικής ανόδου του εξωτερικού χρέους.

Η νέα αυτή αποσταθεροποίηση αυτή, σε συνδυασμό και με τις θεσμικές αδυναμίες της ευρωζώνης, τελικά οδήγησε στη κρίση εξωτερικού δανεισμού του 2010 και στην επιβολή των επώδυνων προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής της περιόδου 2010-2018.

Βασική Θέση

Η βασική θέση που αναπτύσσεται και τεκμηριώνεται στην διάλεξη αυτή είναι ότι η κρίση της περιόδου μετά το 2010 κυοφορείτο επί τουλάχιστον τρεις δεκαετίες και το ότι τα βαθύτερα αίτια της δεν ήταν απλώς οικονομικά, αλλά κοινωνικά, διαρθρωτικά, θεσμικά και πολιτικά. Παρά την μεγάλη πολιτική και κοινωνική πρόοδο, η εξέλιξη και η λειτουργία των πολιτικών και οικονομικών θεσμών μετά την μεταπολίτευση έπαιξε κρίσιμο ρόλο στις αναποτελεσματικές επιλογές της οικονομικής πολιτικής στην πορεία προς την κρίση.

Δυστυχώς όμως, και τα προγράμματα προσαρμογής της δεκαετίας μετά το ξέσπασμα της κρίσης περιορίστηκαν μόνο στην οικονομική επιφάνεια των προβλημάτων. Δεν κατόρθωσαν να αντιμετωπίσουν στην ρίζα τους τα διαρθρωτικά, κοινωνικά, θεσμικά και πολιτικά αίτια πολλών από τις αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας αλλά και της ίδιας της ευρωζώνης. Επιπλέον, λόγω και των αντιφάσεων τους, συνέβαλαν καθοριστικά στην βαθύτερη και μακρύτερη ύφεση της ελληνικής οικονομίας, τη ‘μεγάλη καθίζηση’ (great depression) της περιόδου 2010-2016.

Βασική Θέση

Η ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας μετά το 2017 υπήρξε αναιμική και σε καμμία περίπτωση επαρκής για να αντισταθμίσει τις μεγάλες απώλειες της μακράς περιόδου της οικονομικής καθίζησης. Είναι δε ακόμη πιο δυσάρεστο ότι, ενώ η ελληνική οικονομία έδειχνε να έχει εισέλθει σε μία περίοδο έστω και αναιμικής ανάκαμψης, το 2020 ξέσπασε μια νέα μεγάλη διεθνής κρίση, λόγω της πανδημίας του κορονοϊού. Η κρίση αυτή, η οποία βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη, συνεπάγεται νέες μεγάλες προκλήσεις για την ελληνική οικονομία αλλά και τη ζώνη του ευρώ.

Η παρουσίαση αυτή έχει τρεις στόχους. Πρώτον, να περιγράψει τις κύριες οικονομικές και θεσμικές εξελίξεις στην περίοδο πριν και μετά την μεταπολίτευση του 1974. Δεύτερον, να αναλύσει τις εξελίξεις αυτές με βάση τις πολιτικές και οικονομικές συνθήκες και τις επιλογές της οικονομικής πολιτικής, και, τρίτον, να ερμηνεύσει τους βαθύτερους προσδιοριστικούς παράγοντες των αδυναμιών και των κρίσεων της ελληνικής οικονομίας και της οικονομικής πολιτικής μετά τη μεταπολίτευση.

Διάρθρωση Παρουσίασης

Η παρουσίαση είναι διαρθρωμένη σε έξι τμήματα:

Στο τμήμα 1 παρουσιάζονται οι κύριες οικονομικές εξελίξεις στην περίοδο πριν και μετά τη μεταπολίτευση, με ιδιαίτερη έμφαση στην εξέλιξη του πραγματικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ και του ρυθμού μεγέθυνσης, στην εξέλιξη του πληθωρισμού και της ανεργίας και στην εξέλιξη του εξωτερικού ισοζυγίου. Ανάπτυξη, απασχόληση, σταθερότητα τιμών και εξωτερική ισορροπία αποτελούν τους τέσσερις κύριους στόχους της μακροοικονομικής πολιτικής.

Στο τμήμα 2 περιγράφεται η σχέση πολιτικών και οικονομικών εξελίξεων και θεσμών πριν και μετά την μεταπολίτευση.

Στο τμήμα 3 περιγράφονται και αναλύονται τέσσερις διακριτοί κύκλοι της οικονομικής πολιτικής στην περίοδο μετά την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Διάρθρωση Παρουσίασης

Στο τμήμα 4 αναλύεται το πώς η πρόωρη ένταξη της ελληνικής οικονομίας στην ευρωζώνη, χωρίς να έχουν αντιμετωπισθεί τα προβλήματα της χαμηλής διεθνούς ανταγωνιστικότητας, των δημοσιονομικών ανισορροπιών και των διαρθρωτικών αδυναμιών της ελληνικής οικονομίας, οδήγησε στη κρίση του 2010 και την ‘μεγάλη καθίζηση’.

Στο τμήμα 5 αναλύεται το πώς λειτούργησαν τα πολιτικά και θεσμικά αντικίνητρα στις μεταρρυθμίσεις και την μακροοικονομική προσαρμογή και πώς προσδιόρισαν τις επιλογές της οικονομικής πολιτικής που οδήγησαν στην κρίση και την ‘μεγάλη καθίζηση’.

Τέλος, στο τμήμα 6, αναλύονται οι βασικοί άξονες των μεταρρυθμίσεων που απαιτούνται προκειμένου η ελληνική οικονομία να εισέλθει σε μία περίοδο διατηρήσιμης ανάκαμψης, μετά την κρίση του κορωνοϊού.

Η Ελληνική Οικονομία Πριν και Μετά την Μεταπολίτευση

Θα πάρουμε το νήμα από την αρχή, ξεκινώντας με την περίοδο της ανασυγκρότησης της ελληνικής οικονομίας, μετά τον εμφύλιο πόλεμο της περιόδου 1946-1949, ο οποίος ακολούθησε τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την κατοχή της περιόδου 1941-1944.

Για τρεις σχεδόν δεκαετίες, από το 1950 έως την ένταξη στην ΕΕ, οι οικονομικές επιδόσεις της Ελλάδας ήταν μεταξύ των πιο εντυπωσιακών στην Ευρώπη και σε ολόκληρο τον κόσμο.

Υψηλοί ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης, χαμηλός πληθωρισμός έως τις αρχές της δεκαετίας του 1970, χαμηλή ανεργία, απουσία κρίσεων του εξωτερικού ισοζυγίου. Θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για ένα μεγάλο αναπτυξιακό επίτευγμα, ένα πραγματικό 'οικονομικό θαύμα'.

Η Ελληνική Οικονομία Πριν και Μετά την Μεταπολίτευση

Μετά την μεταπολίτευση, και κυρίως μετά το δεύτερο πετρελαϊκό σοκ και την ένταξη στην ΕΕ, τότε ΕΟΚ, οι οικονομικές επιδόσεις της Ελλάδας επιδεινώθηκαν. Οικονομική στασιμότητα ή χαμηλοί ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης, υψηλός πληθωρισμός, άνοδος της ανεργίας και περιοδικές κρίσεις στο εξωτερικό ισοζύγιο, με αποκορύφωμα την κρίση του 2010.

Πολλά από τα προβλήματα που χαρακτήριζαν την ελληνική οικονομία από τη δημιουργία του ελληνικού κράτους και μετά επανεμφανίστηκαν με ιδιαίτερη ένταση στην περίοδο της μεταπολίτευσης. Ακόμη και η δεκαετία οικονομικής ευφορίας μεταξύ 1998 και 2007, ήταν μία περίοδος κατά την οποία αποσταθεροποιήθηκε το εξωτερικό ισοζύγιο, και ακολούθησε η κρίση εξωτερικού χρέους του 2010, η περίοδος της προσαρμογής και η μεγάλη καθίζηση της ελληνικής οικονομίας.

Το Πραγματικό Κατά Κεφαλήν ΑΕΠ

Στα 25 χρόνια πριν την μεταπολίτευση του 1974, το πραγματικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ, μετρούμενο σε σταθερές τιμές του 2015, είχε σχεδόν πενταπλασιαστεί, από €2.100 το 1948 σε €12.200 χιλιάδες το 1973. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεγέθυνσης του ήταν 7,3%. Η εξέλιξή του παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 1.

Στα επόμενα 25 χρόνια, μετά την μεταπολίτευση του 1974, και αφού η Ελλάδα είχε γίνει μέλος της ΕΕ, το πραγματικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ αυξήθηκε μόνο κατά 1,4 φορές, από €11.400 το 1974, την χρονιά της πρώτης μεταπολεμικής ύφεσης, σε €16.200 χιλιάδες το 1999. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεγέθυνσής του είχε πέσει μόλις στο 1,4%.

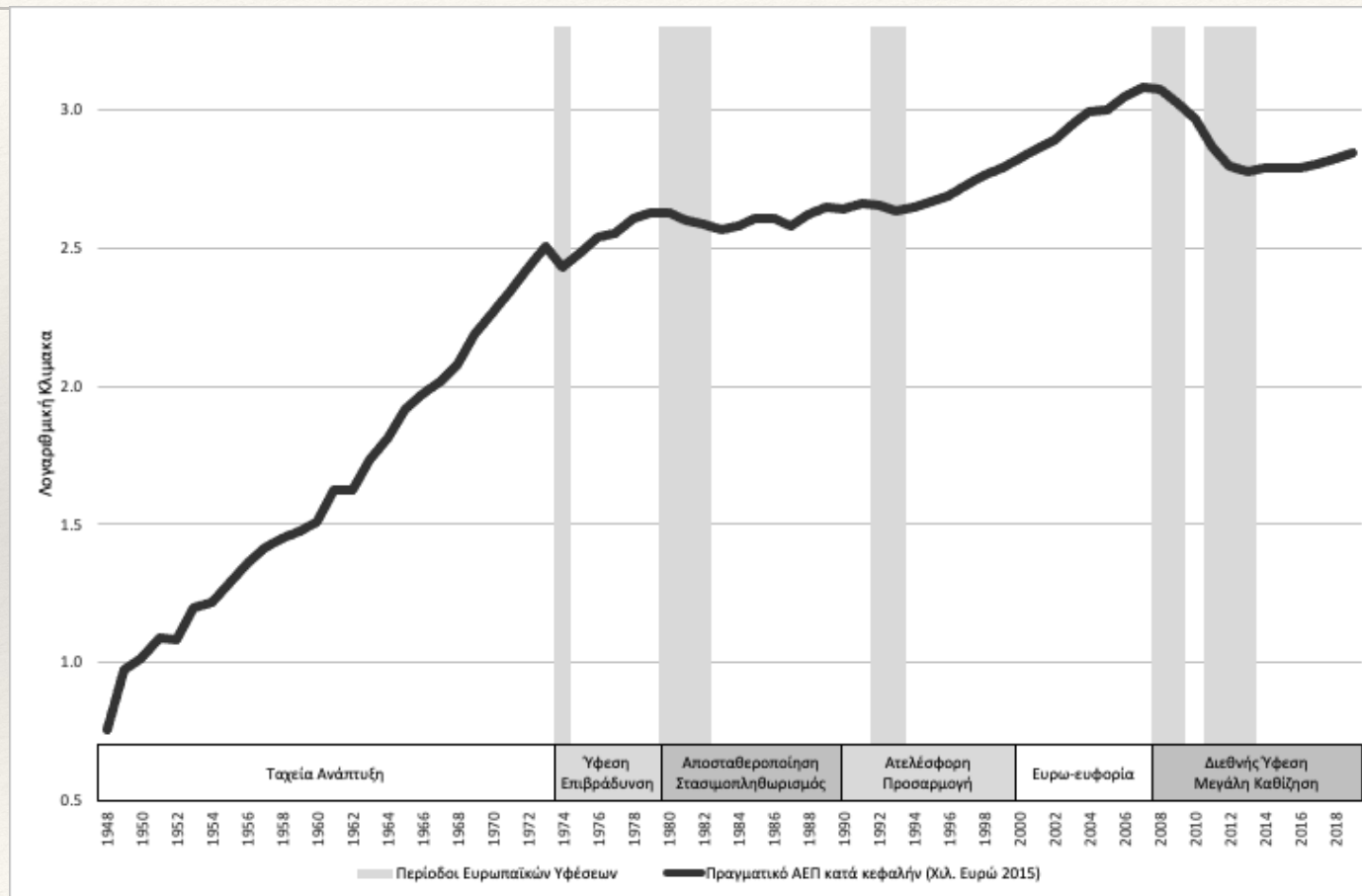
Το Πραγματικό Κατά Κεφαλήν ΑΕΠ

Στα επόμενα 20 πρώτα χρόνια, αυτά της συμμετοχής της Ελλάδας στην ευρωζώνη, το πραγματικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ αυξήθηκε ελάχιστα. Από τα €16.800 του 2000, το πραγματικό κατά κεφαλήν διαμορφώθηκε μόλις στα €17.100 το 2019. Αυτό οφείλεται βέβαια στη διεθνή ύφεση της περιόδου 2008-2009 και στην ‘μεγάλη καθίζηση’ της περιόδου 2010-2016. Το υψηλότερο επίπεδο του πραγματικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ επετεύχθη το 2007, όταν διαμορφώθηκε στα €21.700 χιλιάδες, 1,3 φορές υψηλότερο από ό,τι το 2000. Έκτοτε το πραγματικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ κατέρρευσε κατά 21% περίπου.

Παρόμοιες τάσεις μπορούν να ανιχνευθούν και σε άλλα συναφή μεγέθη, όπως η κατά κεφαλήν ιδιωτική κατανάλωση, η μέση παραγωγικότητα της εργασίας και οι πραγματικοί μισθοί.

Διάγραμμα 1

Η Εξέλιξη του Πραγματικού Κατά Κεφαλήν ΑΕΠ

Ρυθμοί Οικονομικής Μεγέθυνσης πριν και μετά την Μεταπολίτευση

Στο **Διάγραμμα 2** παρουσιάζεται η εξέλιξη του ρυθμού μεγέθυνσης του συνολικού πραγματικού ΑΕΠ. Από το 1950 έως το 1973, ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεγέθυνσης του συνολικού πραγματικού ΑΕΠ ήταν 7,3%, πολύ υψηλότερος από τον μέσο όρο των αναπτυγμένων αλλά και των περισσοτέρων αναπτυσσομένων οικονομιών. Αυτός ο υψηλός ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης ήταν και ο λόγος που το ελληνικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ έφθασε το 1973 στο 65% του αντίστοιχου των ΗΠΑ, από περίπου 27% το 1950.

Το 1974 εκδηλώθηκε η πρώτη οικονομική ύφεση μετά το τέλος του εμφυλίου, λόγω του πρώτου πετρελαϊού σοκ, των γεγονότων στην Κύπρο και της επιστράτευσης που ακολούθησε.

Ωστόσο, αμέσως μετά την μεταπολίτευση η ελληνική οικονομία ανέκαμψε. Μεταξύ 1975 και 1979 ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του πραγματικού ΑΕΠ διαμορφώθηκε στο 5,3% κατά μέσο όρο. Σημειώθηκε επιβράδυνση σε σχέση με την περίοδο της ταχείας ανάπτυξης, αλλά αυτή δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλη.

Ρυθμοί Οικονομικής Μεγέθυνσης πριν και μετά την Μεταπολίτευση

Το 1980, λόγω του δεύτερου πετρελαϊκού σοκ, ο ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ σημείωσε σημαντική πτώση, και το 1981 εκδηλώθηκε η δεύτερη μεταπολεμική ύφεση της ελληνικής οικονομίας.

Η ύφεση αυτή ήταν το προανάκρουσμα μιας δεκαετίας σχεδόν οικονομικής στασιμότητας. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεγέθυνσης του πραγματικού ΑΕΠ στην δεκαετία του 1980 ήταν μόλις 0,8%. Η κατάσταση αυτή διατηρήθηκε έως και την πρώτη τετραετία της δεκαετίας του 1990. Μετά την επόμενη ύφεση, αυτή του 1993, ο ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης σταδιακά ανέκαμψε, και στο υπόλοιπο της δεκαετίας του 1990 διαμορφώθηκε στο 2,8% κατά μέσο όρο.

Το ποσοστό οικονομικής μεγέθυνσης επιταχύνθηκε μετά την ένταξη της Ελλάδας στη ζώνη του ευρώ. Από το 2000 έως τη διεθνή χρηματοπιστωτική κρίση του 2008, ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεγέθυνσης του ΑΕΠ διαμορφώθηκε στο 4,2%.

Η διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση κορυφώθηκε στα μέσα Σεπτεμβρίου του 2008, με την κατάρρευση της διεθνούς επενδυτικής τράπεζας Lehman Brothers. Η ελληνική οικονομία οδηγήθηκε σε μία μικρή αρχικά ύφεση, η οποία έγινε βαθύτερη κατά τη διάρκεια της διεθνούς ύφεσης του 2009, της βαθύτερης και σοβαρότερης ως τότε διεθνούς ύφεσης στην μεταπολεμική περίοδο.

Ρυθμοί Οικονομικής Μεγέθυνσης πριν και μετά την Μεταπολίτευση

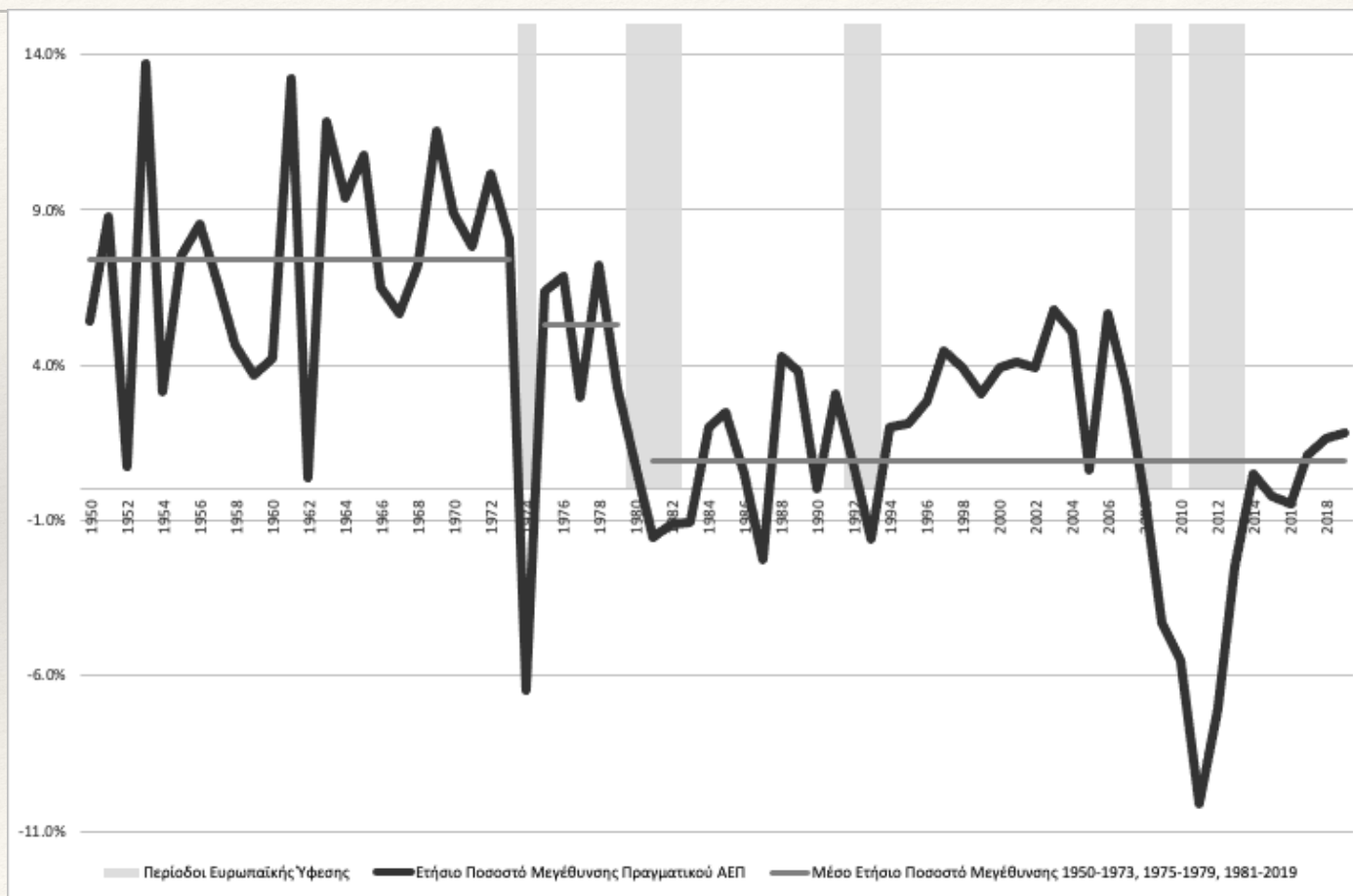
Έκτοτε, λόγω της εκδήλωσης της ‘ελληνικής κρίσης’ του 2010, και ενώ η διεθνής οικονομία ανέκαμψε ήδη από το 2010, η ελληνική οικονομία παρέμεινε εγκλωβισμένη στην μεγαλύτερη και βαθύτερη ύφεση της μεταπολεμικής της ιστορίας, την ‘μεγάλη καθίζηση’.

Από το 2010 έως και το 2016, το πραγματικό ΑΕΠ μειωνόταν κατά μέσο όρο κατά 3,6% το χρόνο. Η μικρή ανάκαμψη του 2014 αποδείχθηκε προσωρινή, ενώ η ανάκαμψη από το 2017 έως το 2019 χαρακτηρίστηκε από σχετικά χαμηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης.

Στο σύνολο της περιόδου 1981-2019 ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεγέθυνσης του πραγματικού ΑΕΠ διαμορφώθηκε μόλις στο 0,9%, χαμηλότερος και από τον 19ο αιώνα.

Διάγραμμα 2

Ετήσιο Ποσοστό Μεγέθυνσης Συνολικού Πραγματικού ΑΕΠ

Ο Πληθωρισμός από το Bretton Woods στην Ευρωζώνη

Οι υψηλοί ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης δεν ήταν το μόνο επιτυχές χαρακτηριστικό της ελληνικής οικονομίας στην περίοδο 1950-1973. Μετά την δημοσιονομική προσαρμογή της περιόδου 1950-1952, τη επιτυχή μεγάλη υποτίμηση του 1953 και τη νομισματική μεταρρύθμιση του 1954, ο πληθωρισμός σταθεροποιήθηκε σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Η δραχμή παρέμεινε σταθερά προσδεδεμένη με το δολάριο στην ισοτιμία των 30 δραχμών ανά δολάριο έως το 1972, στο πλαίσιο του μεταπολεμικού διεθνούς νομισματικού συστήματος του Bretton Woods. Αποτέλεσμα αυτού ήταν ότι μεταξύ 1955 και 1972 ο μέσος ετήσιος ρυθμός πληθωρισμού ήταν μόλις 2,5%. Τα στοιχεία για το ετήσιο ποσοστό πληθωρισμού παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 3.

Ο πληθωρισμός εκτοξεύτηκε μετά την κατάρρευση του συστήματος σταθερών ισοτιμιών του Bretton Woods, την διεθνή άνοδο των τιμών των πρώτων υλών και του πετρελαίου και την συνακόλουθη άνοδο του πληθωρισμού σε ολόκληρο τον κόσμο.

Ο Πληθωρισμός από το Bretton Woods στην Ευρωζώνη

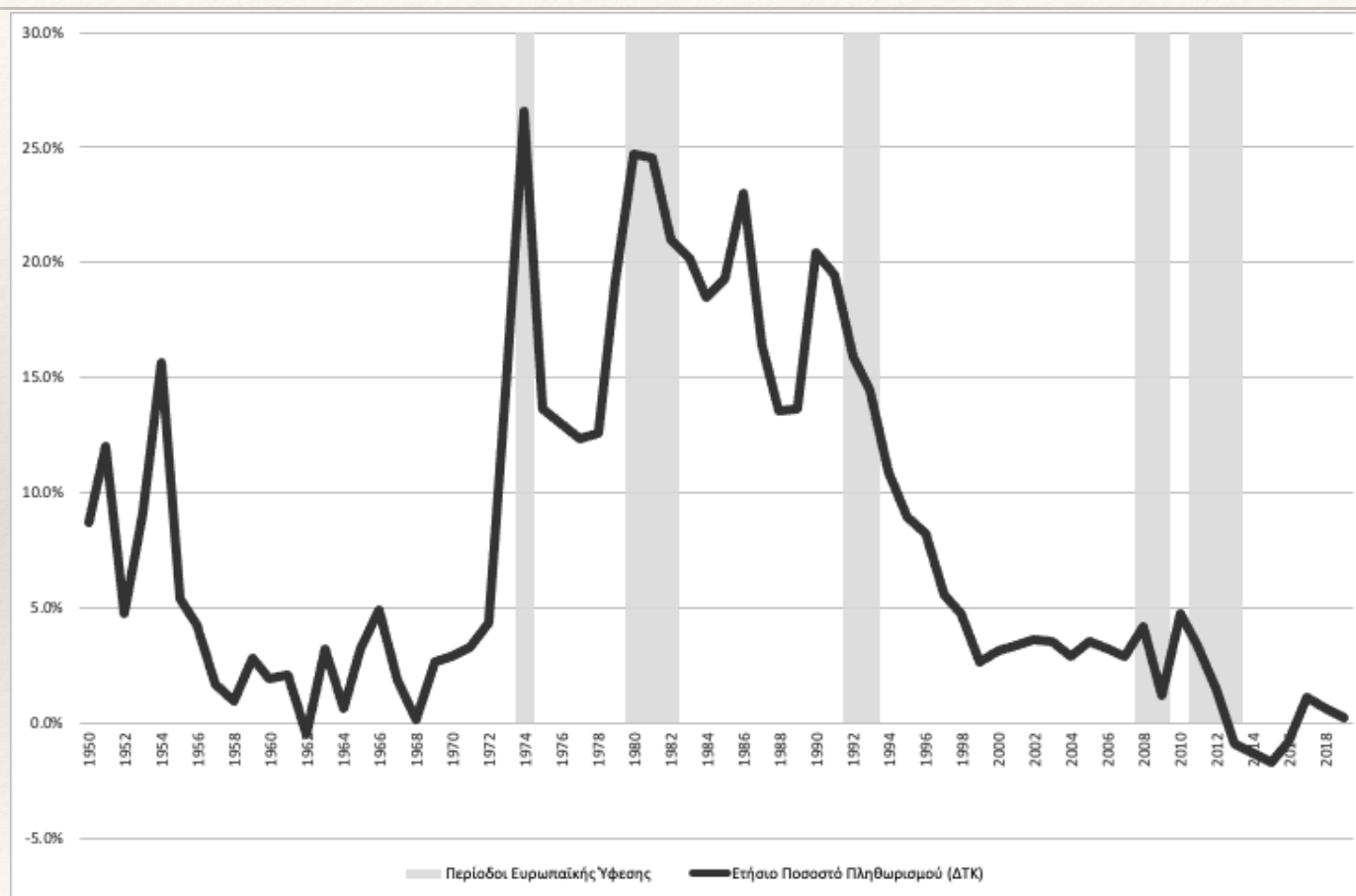
Μετά το 1973, και για περίπου είκοσι χρόνια, λόγω χαλαρής νομισματικής και συναλλαγματικής πολιτικής, ο πληθωρισμός στην Ελλάδα παρέμεινε σε ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός πληθωρισμού στη δεκαετία του 1970 ήταν 12,3%. Στην δεκαετία του 1980 ανέβηκε στο 19,5%.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, η Ελλάδα άρχισε να ακολουθεί μια αντιπληθωριστική πολιτική, βασισμένη στον περιορισμό της νομισματικής χρηματοδότησης του δημοσίου και στον περιορισμό του ρυθμού υποτίμησης της δραχμής. Η πολιτική αυτή, η οποία χαρακτηρίστηκε ως πολιτική της 'σκληρής δραχμής', σταδιακά οδήγησε τον πληθωρισμό και πάλι σε μονοψήφια ποσοστά. Ο μέσος πληθωρισμός στην δεκαετία του 1990 διαμορφώθηκε στο 11,1%, μειούμενος σταδιακά, από το 20,4% το 1990, στο 2,6% το 1999.

Μετά την ένταξη της Ελλάδος στην ζώνη του ευρώ, ο πληθωρισμός έχει παραμείνει σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Στην δεκαετία 2000-2010, ο μέσος ετήσιος πληθωρισμός διαμορφώθηκε στο 3,2%, και μετά την κρίση, έπεσε ακόμη περισσότερο, στο 0,7% στην περίοδο 2010-2019. Υπήρξαν δε περίοδοι, όπως η τετραετία 2013-2016, που ο μέσος ετήσιος πληθωρισμός ήταν αρνητικός, στο -1,2%.

Διάγραμμα 3

Η Εξέλιξη του Ετήσιου Ποσοστού Πληθωρισμού

Γιώργος Αλογοσκούφης, *Πριν και Μετά το Ευρώ: Οι Κύκλοι της Μεταπολίτευσης και η Ελληνική Οικονομία*, 2022

Η Αγορά Εργασίας και το Ποσοστό Ανεργίας

Η εξέλιξη της ανεργίας ως ποσοστού του εργατικού δυναμικού παρουσιάζεται στο **Διάγραμμα 4**.

Το ποσοστό ανεργίας παρέμεινε στα επίπεδα του 5% κατά την διάρκεια της περιόδου υψηλών ρυθμών μεγέθυνσης από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, στη δεκαετία του 1960 και έπεσε στα επίπεδα του 2% στη δεκαετία του 1970.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, λόγω της ύφεσης και της μετέπειτα οικονομικής στασιμότητας, αλλά και της αύξησης του κόστους εργασίας, το ποσοστό ανεργίας τριπλασιάστηκε και σταθεροποιήθηκε στο 6% περίπου.

Η Αγορά Εργασίας και το Ποσοστό Ανεργίας

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, και κατά την διάρκεια της εφαρμογής των πολιτικών της σύγκλισης, το ποσοστό ανεργίας μπήκε σε μία νέα ανοδική πορεία, με αποτέλεσμα, λίγο πριν την ένταξη της Ελλάδας στην ευρωζώνη να έχει διαμορφωθεί στο 12%.

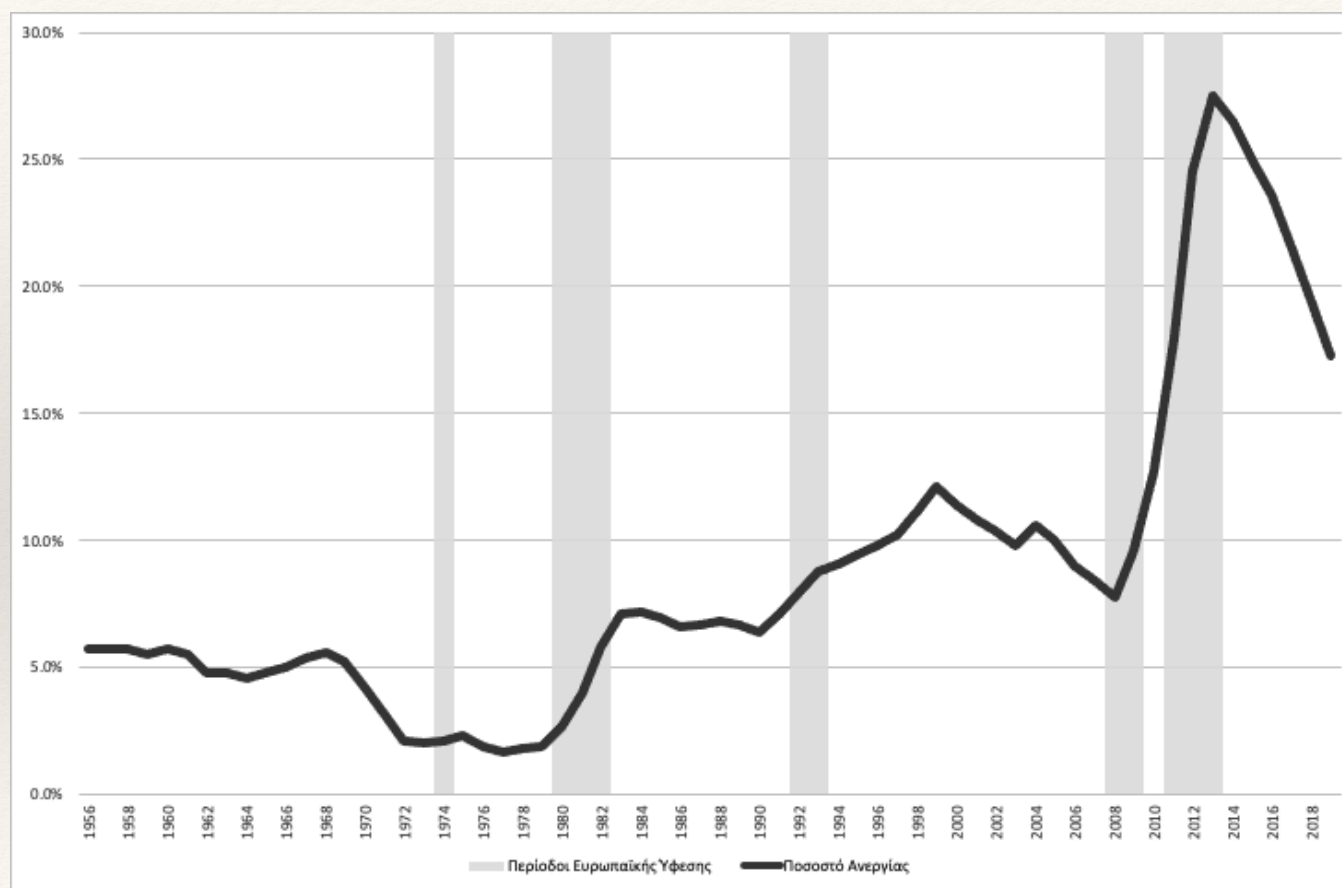
Μετά την ένταξη στη ζώνη του ευρώ, και λόγω της επιτάχυνσης των ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης, το ποσοστό ανεργίας άρχισε να μειώνεται, και το 2008 είχε διαμορφωθεί στο 7,7%, το χαμηλότερο επίπεδό του για τουλάχιστον 15 χρόνια.

Έκτοτε, και μετά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης, το ποσοστό ανεργίας εκτοξεύθηκε σε πρωτοφανή για την Ελλάδα επίπεδα, τα οποία ξεπέρασαν και το ποσοστό ανεργίας των ΗΠΑ και της Βρετανίας κατά την διάρκεια της μεγάλης ύφεσης της δεκαετίας του 1930.

Το 2013 το μέσο ποσοστό ανεργίας έφθασε το 27,5%. Παρά το ότι άρχισε να μειώνεται μετά το 2014, το 2019 παρέμενε στο 17,3%, υπερδιπλάσιο από ό,τι το 2008.

Διάγραμμα 4

Η Εξέλιξη του Ποσοστού Ανεργίας

Το Εξωτερικό Ισοζύγιο Πριν και Μετά τη Μεταπολίτευση

Σε όλη την διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, η ελληνική οικονομία χαρακτηριζόταν από ελλειμματικό ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Η μόνη εξαίρεση ήταν η δεκαετία του 1970. Ωστόσο, έως και λίγα χρόνια πριν την ένταξη της Ελλάδας στην ζώνη του ευρώ, τα ελλείμματα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, τα οποία παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 5, ήταν πολύ μικρά σε σχέση με το ΑΕΠ και χρηματοδοτούνταν σχετικά άνετα από αυτόνομες εισροές κεφαλαίων.

Από το 1960 μέχρι και το 1999, το μέσο έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών σε σχέση με το ΑΕΠ ήταν μόλις 1%. Το αρκετά μεγαλύτερο έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου καλυπτόταν σε πολύ μεγάλο βαθμό από το πλεόνασμα του ισοζυγίου υπηρεσιών (ναυτιλία και τουρισμός) και τους άδηλους πόρους όπως τα μεταναστευτικά εμβάσματα και άλλες μεταβιβάσεις.

Παρά τα χαμηλά ελλείμματα, μετά το 1973 η Ελλάδα δεν απέφυγε περιοδικές κρίσεις στο ισοζύγιο πληρωμών, όπως το 1980-81, το 1982-83, το 1984-85 και το 1989-1990. Κάποιες από τις κρίσεις αυτές οδήγησαν σε εφάπαξ υποτίμηση της δραχμής, όπως το 1983 και το 1985, ενώ σε άλλες περιπτώσεις η εφάπαξ υποτίμηση απεφεύχθη.

Το Εξωτερικό Ισοζύγιο Πριν και Μετά τη Μεταπολίτευση

Αξίζει να σημειωθεί ότι το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών ήταν πλεονασματικό στα τέλη της δεκαετίας του 1970. Μετατράπηκε σε ελλειμματικό στις αρχές της δεκαετίας του 1980 λόγω της δεύτερης πετρελαϊκής κρίσης. Η ελλειμματικότητα του έγινε λίγο πιο έντονη με την επιτάχυνση των ρυθμών μεγέθυνσης από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και κυρίως μετά την εισαγωγή του ευρώ.

Η εισαγωγή του ευρώ συνδέθηκε με εξαιρετικά αρνητικές επιπτώσεις στο ελληνικό ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Το 2000, το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών εκτοξεύθηκε στο 9% του ΑΕΠ, από 6,5% το 1999 και μόλις 3,5% του ΑΕΠ το 1997. Στη δεκαετία που ακολούθησε, το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών διαμορφώθηκε στο 11,4% του ΑΕΠ κατά μέσο όρο, κάτι πρωτόγνωρο για την ελληνική οικονομία. Το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών επιδεινώθηκε περαιτέρω μετά το ξέσπασμα της διεθνούς χρηματοπιστωτικής κρίσης το 2007 και της διεθνούς ύφεσης, η οποία προκάλεσε μείωση των ελληνικών εξαγωγών αγαθών και υπηρεσιών.

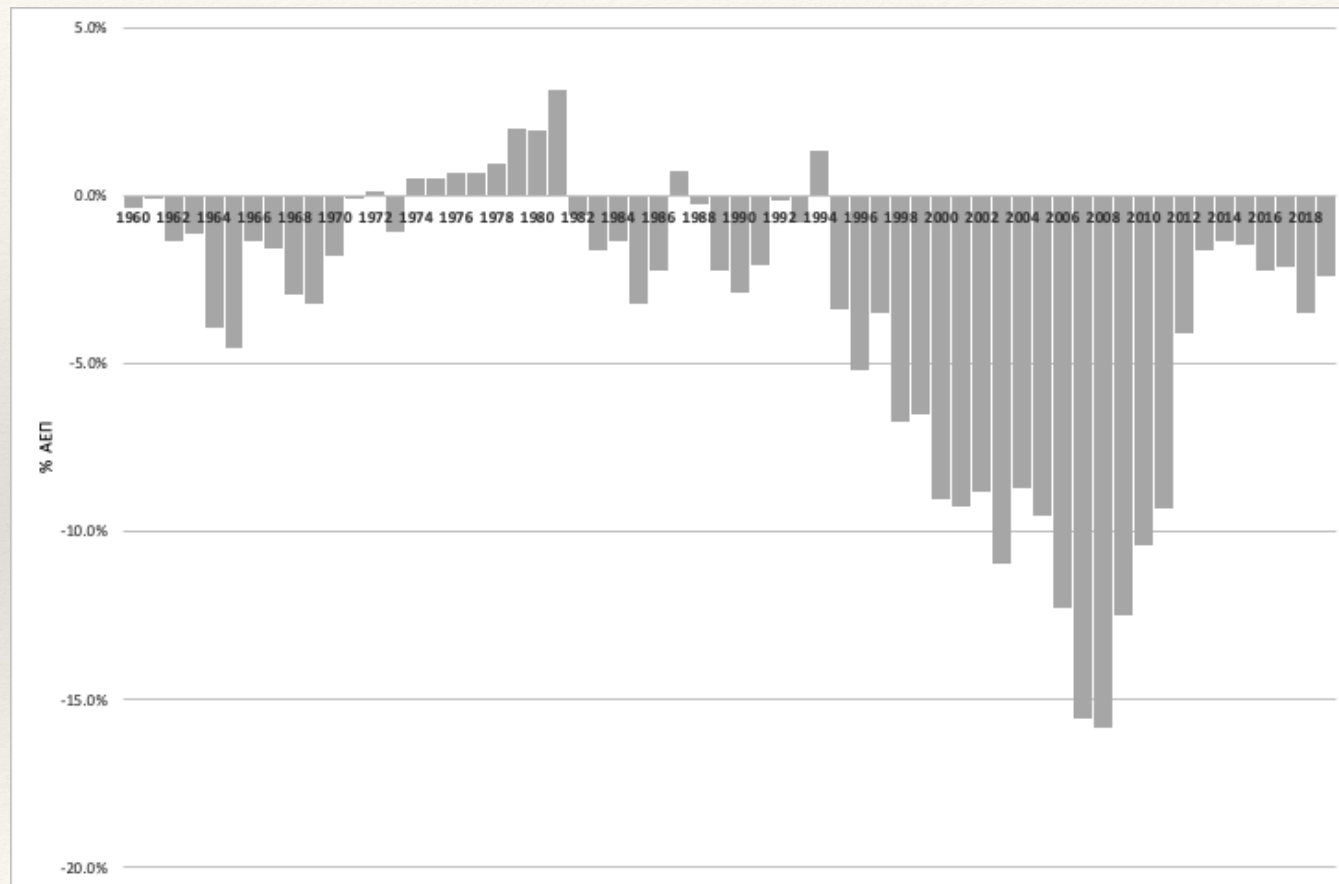
Το Εξωτερικό Ισοζύγιο Πριν και Μετά τη Μεταπολίτευση

Λόγω του ενιαίου νομίσματος και της μεγάλης αυτόνομης εισροής κεφαλαίων στην ελληνική οικονομία, το ισοζύγιο έπαψε στη δεκαετία του 2000 να λειτουργεί ως περιοριστικός παράγων για την μακροοικονομική πολιτική, έως ότου ξέσπασε η κρίση εμπιστοσύνης του 2010 και ο αποκλεισμός της Ελλάδας από τις διεθνείς αγορές χρήματος και κεφαλαίου.

Μετά την κρίση του 2010 και την εφαρμογή των προγραμμάτων προσαρμογής το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών σταδιακά μειώθηκε, αλλά παρά τη μεγάλη προσαρμογή το ισοζύγιο δεν κατέστη πλεονασματικό.

Διάγραμμα 5

Η Εξέλιξη του Ισοζυγίου Τρεχουσών Συναλλαγών

Πολιτική και Οικονομία Πριν και Μετά την Μεταπολίτευση

Προκειμένου να ερμηνεύσουμε αυτές τις εξελίξεις, θα πρέπει σε πρώτο επίπεδο να εξετάσουμε τις εξελίξεις στην οικονομική πολιτική. Σε δεύτερο επίπεδο θα πρέπει να εξετάσουμε τους προσδιοριστικούς παράγοντες της οικονομικής πολιτικής, δηλαδή να εξετάσουμε τους πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς και το πώς λειτούργησαν.

Θα αναφερθώ αρχικά στις διαφορές μεταξύ των κυρίαρχων ιδεών, των κοινωνικών και οικονομικών συσχετισμών και των πολιτικών και οικονομικών θεσμών στην περίοδο πριν και μετά τη μεταπολίτευση. Οι διαφορές αυτές, σε συνδυασμό με τις μεταβολές στο διεθνές οικονομικό περιβάλλον, είναι κρίσιμες για την κατανόηση των μεταβολών που επέφερε στην οικονομία η περίοδος της μεταπολίτευσης.

Το 'Οικονομικό Θαύμα'

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τις καταστροφικές περιόδους της κατοχής και του εμφυλίου, ακολούθησε μια ταχεία ανασυγκρότηση και μία εικοσαετία υψηλής οικονομικής ανάπτυξης.

Κατά τη διάρκειά τους επικράτησαν ιδέες κρατικού παρεμβατισμού στο πλαίσιο μιας μεικτής οικονομίας της αγοράς, κάτι που χαρακτήριζε και την οικονομική πολιτική και στις υπόλοιπες μεικτές δυτικο-ευρωπαϊκές οικονομίες.

Στη διάρκεια αυτής της περιόδου άρχισε να αναπτύσσεται μια δυναμική μεσαία τάξη η οποία γρήγορα κυριάρχησε σε αστικά κέντρα όπως η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη και άλλες μεγάλες πόλεις. Αυτή η μεσαία τάξη συνέβαλε σημαντικά στη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης και είδε το βιοτικό της επίπεδο να βελτιώνεται ραγδαία.

Το 'Οικονομικό Θαύμα'

Όπως ήδη περιγράψαμε, η οικονομία αναπτύχθηκε εντυπωσιακά για είκοσι πέντε χρόνια μετά το τέλος του Εμφυλίου. Μεταξύ της δεκαετίας του 1950 και των αρχών της δεκαετίας του 1970, η ελληνική οικονομία γνώρισε μια από τις σπάνιες περιόδους σχεδόν αδιάκοπης υψηλής οικονομικής ανάπτυξης και νομισματικής σταθερότητας.

Μέσα σε εικοσιπέντε χρόνια, από μια φτωχή γεωργική οικονομία, η Ελλάδα μετατράπηκε σε μια ανεπτυγμένη μεικτή οικονομία, με σημαντικό δευτερογενή και τριτογενή τομέα. Το κατά κεφαλήν εισόδημα της χώρας υπερέβη κατά πολύ το αντίστοιχο οποιασδήποτε άλλης οικονομίας στην ευρύτερη περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και πλησίασε γρήγορα το κατά κεφαλήν εισόδημα των ανεπτυγμένων οικονομιών της Δυτικής Ευρώπης και των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής.

Το Μετεμφυλιακό Πολιτικό και Οικονομικό Καθεστώς

Η πορεία αυτή σχετίζεται τόσο με τις ιδέες όσο και με τους κοινωνικούς, πολιτικούς και οικονομικούς συσχετισμούς και θεσμούς που επικράτησαν μετά τον Εμφύλιο. Η επιδίωξη της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης και της νομισματικής σταθερότητας εξελίχθηκε στην κύρια ιδεολογική κινητήρια δύναμη της πολιτικής του ελληνικού κράτους και της ελληνικής πολιτικής. Εν μέρει αυτό ήταν συμβατό και με το τι επικράτησε και στον υπόλοιπο δυτικό κόσμο, αλλά ήταν επίσης αντίδραση στην ακραία οικονομική αστάθεια του πρώτου μισού του 20ού αιώνα και ιδιαίτερα στην οικονομική και ανθρωπιστική κρίση της περιόδου του μεσοπολέμου, της κατοχής και του εμφυλίου πολέμου. Η οικονομική ανασυγκρότηση και η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας στο πλαίσιο μιας μεικτής οικονομίας εξελίχθηκε έτσι στη 'νέα μεγάλη ιδέα' του ελληνισμού και επιδιώχθηκε ενεργά από το ελληνικό κράτος.

Η υιοθέτηση και εφαρμογή της πολιτικής της οικονομικής ανάπτυξης πραγματοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό στο πλαίσιο ενός 'πατερναλιστικού' πολιτικού και οικονομικού καθεστώτος που επικράτησε μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου.

Το Μετεμφυλιακό Πολιτικό και Οικονομικό Καθεστώς

Παρά τις διαιρέσεις που δημιουργήθηκαν από τον Εμφύλιο Πόλεμο, η δημοκρατική διακυβέρνηση, έστω και στην ψυχροπολεμική εκδοχή της, διατηρήθηκε μέχρι το πραξικόπημα του 1967. Η οικονομική ανάπτυξη ήταν η 'παλίρροια που ανέβαζε όλες τις βάρκες' και για μεγάλο διάστημα βοήθησε στην αποδοχή του μετεμφυλιακού πολιτικού καθεστώτος, παρά τις διακρίσεις που συνεπαγόταν το καθεστώς αυτό για τους οπαδούς της αριστεράς. Ακόμη και η δικτατορία του 1967-1974 απέκτησε έναν βαθμό ανοχής λόγω της προϊούσας οικονομικής ευημερίας.

Στην οικονομία, η αναπτυξιακή πολιτική βασίστηκε στον έλεγχο του τραπεζικού συστήματος και της αγοράς εργασίας, ώστε να υπάρχουν αφενός υψηλές αποταμιεύσεις για την χρηματοδότηση των επενδύσεων και αφετέρου υψηλή διεθνής ανταγωνιστικότητα. Οι αποταμιεύσεις χρηματοδοτούσαν τις επενδύσεις στους δύο τομείς προτεραιότητας, οικονομικές υποδομές και βιομηχανία, και η ανταγωνιστικότητα, η οποία είχε αποκατασταθεί μετά την υποτίμηση του 1953, διατηρείτο υψηλή μέσω του ελέγχου των αυξήσεων των μισθών ώστε να μην υπερβαίνουν το άθροισμα του πληθωρισμού και της αύξησης της παραγωγικότητας. Εξίσου σημαντική οικονομική προτεραιότητα ήταν και η διατήρηση της δημοσιονομικής ισορροπίας και της νομισματικής σταθερότητας, μέσω της συμμετοχής της δραχμής στο σύστημα σταθερών ισοτιμιών του Bretton Woods.

Το Μετεμφυλιακό Πολιτικό και Οικονομικό Καθεστώς

Ωστόσο, η σταδιακή επούλωση των πληγών του εμφυλίου στη συνείδηση των Ελλήνων, οι ακρότητες της δικτατορίας, οι μεγάλοι κοινωνικοί και οικονομικοί μετασχηματισμοί που επέφερε η οικονομική ανάπτυξη, αλλά και οι διεθνείς εξελίξεις όπως η αύξηση του διεθνούς πληθωρισμού, άρχισαν σταδιακά να υπονομεύουν τους βασικούς πυλώνες του μετεμφυλιακού πολιτικού και οικονομικού καθεστώτος.

Οικονομία και Πολιτική στην Εποχή της Μεταπολίτευσης

Παρά τις εντυπωσιακές της επιδόσεις στην εικοσιπενταετία 1948-1973, το 1974, την χρονιά της μεταπολίτευσης, η ελληνική οικονομία εξακολουθούσε να παρουσιάζει σημαντικές αδυναμίες.

Το οικονομικό θαύμα των δεκαετιών του 1950 και του 1960 είχε πραγματοποιηθεί υπό προστατευτικούς δασμούς και περιορισμούς στην κίνηση κεφαλαίων, που αποτελούσαν μία ασπίδα για την νηπιακή αρχικά αλλά ταχέως αναπτυσσόμενη αργότερα ελληνική βιομηχανία.

Επιπλέον, η ανάπτυξη δεν ήταν εξωστρεφής, καθώς η Ελλάδα ήταν σχετικά απομονωμένη γεωγραφικά από τη Δυτική Ευρώπη, και δεν μπορούσε, για γεωπολιτικούς λόγους, να στηριχθεί σε στενές οικονομικές σχέσεις με τις γειτονικές χώρες, όπως η Τουρκία στα ανατολικά, ή οι χώρες-δορυφόροι της Σοβιετικής Ένωσης στα βόρεια.

Η βιομηχανική παραγωγή επεκτάθηκε κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες προκειμένου να εξυπηρετήσει κυρίως την εγχώρια αγορά, μέσω της υποκατάστασης των εισαγωγών. Ωστόσο, η ελληνική βιομηχανία ποτέ δεν είχε ιδιαίτερη διεισδυτικότητα στις πιο ανταγωνιστικές αγορές της Ευρώπης και του υπόλοιπου κόσμου. Επιπλέον, κατά την περίοδο της δικτατορίας 1967-1974 η Ελλάδα απομονώθηκε πολιτικά από την υπόλοιπη Ευρώπη, κάτι το οποίο είχε ως αποτέλεσμα και την περαιτέρω σχετική οικονομική της απομόνωση.

Οικονομία και Πολιτική στην Εποχή της Μεταπολίτευσης

Ο πληθωρισμός επιταχύνθηκε μετά την αποσταθεροποίηση του συστήματος σταθερών ισοτιμιών του Bretton Woods και τις πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του 1970. Οι αναπτυξιακές επιδόσεις μετριάστηκαν και αυτές μετά το 1973.

Μετά την πρώτη διεθνή πετρελαϊκή κρίση της δεκαετίας του 1970, την ύφεση του 1974 και την μεταπολίτευση, η ελληνική οικονομία συνήλθε σχετικά γρήγορα.

Τα προβλήματα όμως εντάθηκαν μετά την δεύτερη διεθνή πετρελαϊκή κρίση, την κατάργηση της δασμολογικής προστασίας λόγω της ένταξης στην ΕΕ και την κυβερνητική αλλαγή του 1981.

Η κατάρρευση της δικτατορίας μετά την τουρκική εισβολή στην Κύπρο το 1974 οδήγησε στην κατάργηση της βασιλευομένης δημοκρατίας υπέρ μιας προεδρευομένης δημοκρατίας, της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας. Οδήγησε επίσης στην εθνική συμφιλίωση, μέσω της σταδιακής επούλωσης των πληγών του εμφυλίου πολέμου, καθώς και στην ένταξη της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες το 1981.

Ωστόσο, η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας επιβραδύνθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και το πρόβλημα του υψηλού πληθωρισμού επέστρεψε μετά το 1972. Στην δεκαετία του 1980 υπήρξε μια σημαντική περαιτέρω αποσταθεροποίηση της ελληνικής οικονομίας και επικράτησε στασιμοπληθωρισμός για μεγάλες περιόδους.

Η Ελληνική Βιομηχανία

Η ελληνική μεταποίηση, η οποία ήταν η κύρια κινητήρια δύναμη της περιόδου υψηλής ανάπτυξης κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 και της δεκαετίας του 1960, εισήλθε μετά τη μεταπολίτευση σε μια περίοδο παρακμής.

Η εξέλιξη του μεριδίου της μεταποίησης στο συνολικό ΑΕΠ παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 6.

Το μερίδιο της μεταποίησης αυξήθηκε από το 10,7% του ΑΕΠ το 1948 στο 17,5% του ΑΕΠ το 1973. Η περίοδος της πτώσης ξεκίνησε με τα δύο διεθνή πετρελαϊκά σοκ της δεκαετίας του 1970 και συνεχίστηκε μετά την ένταξη της Ελλάδας στην πολύ πιο ανταγωνιστική οικονομία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία οδήγησε στην κατάργηση της δασμολογικής προστασίας έναντι των χωρών της ΕΕ και την υιοθέτηση των χαμηλότερων δασμών της ΕΕ έναντι τρίτων χωρών.

Η Ελληνική Βιομηχανία

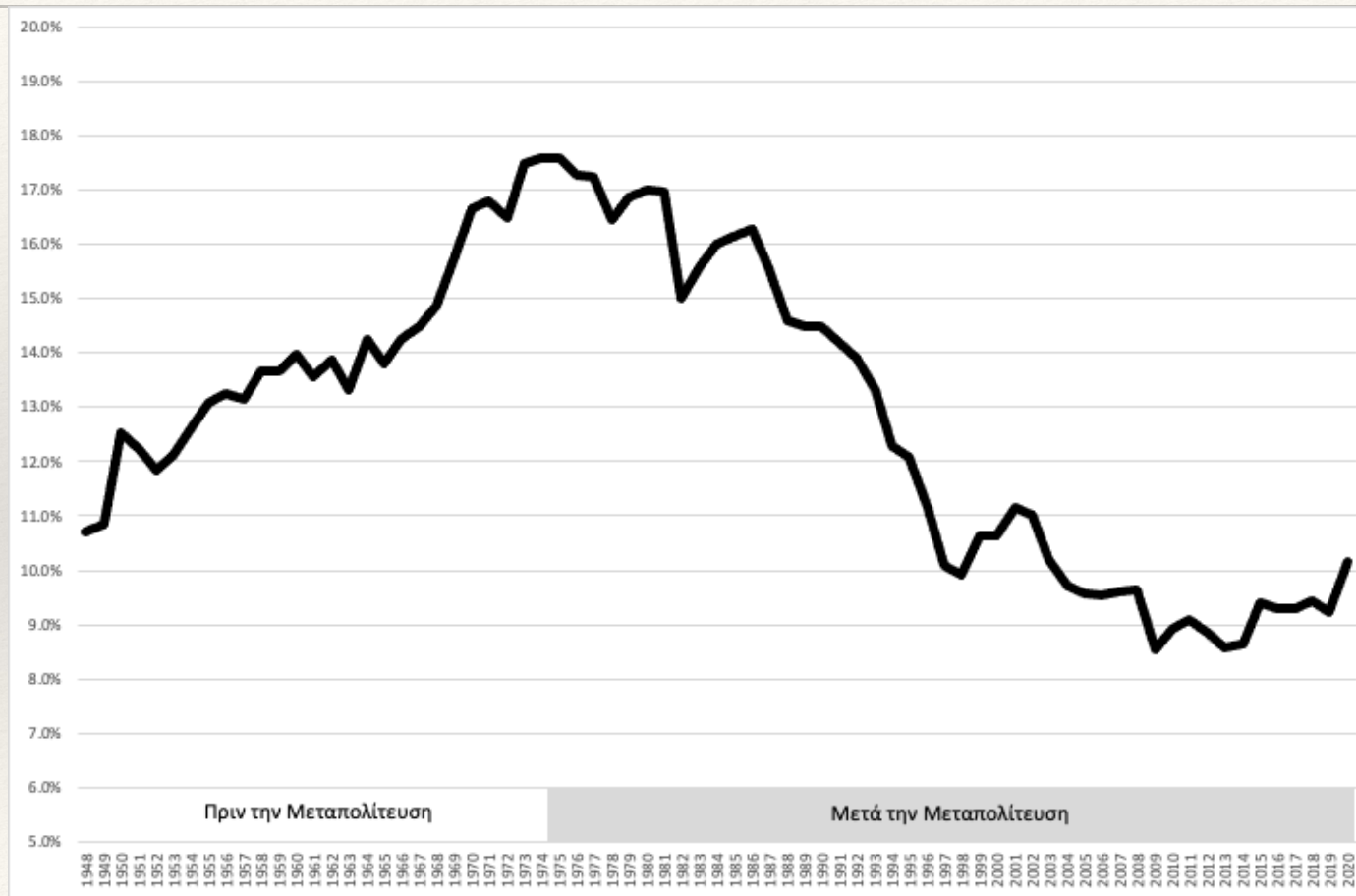
Τα προβλήματα επιδεινώθηκαν από την μακροοικονομική αποσταθεροποίηση της δεκαετίας του 1980, η οποία οδήγησε σε περαιτέρω μείωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας, και στην δεκαετία του 1990.

Το 2000, έτος της ένταξης της Ελλάδας στην ευρωζώνη, το μερίδιο της μεταποίησης είχε πέσει στο 10,6% του ΑΕΠ, χαμηλότερο και από το 1948.

Ωστόσο, η Ελλάδα ήταν ήδη στον πυρήνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και αργότερα εντάχθηκε στην ευρωζώνη, υιοθετώντας το κοινό ευρωπαϊκό νόμισμα, το ευρώ. Μετά την ένταξη στην ευρωζώνη η πτώση συνεχίσθηκε, με αποτέλεσμα, το 2010, το έτος της κρίσης, το μερίδιο της μεταποίησης να έχει πέσει στο 8,9% του ΑΕΠ.

Διάγραμμα 6

Η Εξέλιξη του Μεριδίου της Μεταποίησης στο ΑΕΠ, 1948-2020

Γιώργος Αλογοσκούφης, *Πριν και Μετά το Ευρώ: Οι Κύκλοι της Μεταπολίτευσης και η Ελληνική Οικονομία*, 2022

Ιδέες και Αξίες, Κοινωνικοί Συσχετισμοί, Θεσμοί και Πολιτική μετά την Μεταπολίτευση

Μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974, ως νέες κυρίαρχες ιδεολογικές κατευθύνσεις της χώρας αναδείχθηκαν οι πολιτικές ελευθερίες, η κοινωνική δικαιοσύνη και ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της χώρας.

Σε κάποιο βαθμό, αυτή η ιδεολογική μεταστροφή ήταν αποτέλεσμα των σημαντικών κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών που είχε επιφέρει η οικονομική ανάπτυξη των προηγούμενων δεκαετιών, αλλά και μία αντίδραση στους περιορισμούς των ελευθεριών και στις πολιτικές διακρίσεις του μετεμφυλιακού καθεστώτος, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της επταετούς στρατιωτικής δικτατορίας. Η αναζήτηση πολιτικής ελευθερίας, κοινωνικής δικαιοσύνης και εθνικής συμφιλίωσης και η επιδίωξη της ένταξης στην Ευρωπαϊκή Ένωση διαμόρφωσε όχι μόνο τα πολιτικά αλλά και τα οικονομικά και θεσμικά χαρακτηριστικά της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας.

Ιδέες και Αξίες, Κοινωνικοί Συσχετισμοί, Θεσμοί και Πολιτική μετά την Μεταπολίτευση

Η αλλαγή στους κοινωνικούς συσχετισμούς και στο πολιτικό και ιδεολογικό καθεστώς επηρέασε τις περισσότερες πτυχές της οικονομίας.

Το αίτημα για αναδιανομή και για διευρυμένο ρόλο για το κράτος οδήγησε τις πρώτες κυβερνήσεις μετά την μεταπολίτευση να αναζητήσουν περισσότερα μέσα παρέμβασης στην λειτουργία της οικονομίας, καταφεύγοντας σε μια πιο ενεργητική διαχείριση της συνολικής ζήτησης, σε αυξήσεις μισθών μέσω της εισοδηματικής πολιτικής, σε ελέγχους τιμών και επιτοκίων, πιστωτικούς ελέγχους, επιδοτήσεις και επιχορηγήσεις, συνεχείς αναθεωρήσεις του φορολογικού και ρυθμιστικού πλαισίου, αυξήσεις στη φορολογία, κρατικοποιήσεις (Ναυπηγεία Σκαραμαγκά, Ολυμπιακή Αεροπορία, Συγκρότημα Εμπορικής) και την δημιουργία νέων δημοσίων επιχειρήσεων και οργανισμών. Στην αγορά εργασία αποκαταστάθηκαν οι συνδικαλιστικές ελευθερίες και το δικαίωμα της απεργίας. Στην μακροοικονομική πολιτική ακολουθήθηκαν κεϋνσιανές πολιτικές ενίσχυσης της συνολικής ζήτησης για την έξοδο από την ύφεση του 1974, οι οποίες διατηρήθηκαν έως και το δεύτερο πετρελαϊκό σοκ στα τέλη της δεκαετίας του 1970.

Το Σύνταγμα του 1975 και η Οικονομία

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της αλλαγής στους κανόνες και τους θεσμούς της οικονομικής πολιτικής είναι το Σύνταγμα του 1975. Το Σύνταγμα αυτό, το οποίο με ορισμένες τροποποιήσεις ισχύει έως σήμερα, είχε μία σειρά άρθρων που σηματοδοτούσαν μία διαφορετική προσέγγιση στα ζητήματα της οικονομίας σε σχέση με αυτό του 1952 και τα προηγούμενα ελληνικά συντάγματα, καθώς προέβλεπε έναν ιδιαίτερα ενισχυμένο ρόλο για τον κρατικό παρεμβατισμό.

1. Ήταν λιγότερο κατηγορηματικό αναφορικά με την προστασία των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας σε σχέση με αυτό του 1952 (άρθρα 17, 18 και 106).
2. Καθόριζε ότι η εργασία αποτελεί δικαίωμα προστατευόμενο από το κράτος το οποίο όφειλε να δημιουργεί συνθήκες πλήρους απασχόλησης και να μεριμνά για την κοινωνική ασφάλιση (άρθρο 22). Θεσμοθετούσε έτσι την προτεραιότητα της μείωσης της ανεργίας έναντι του πληθωρισμού και έθετε το συνταξιοδοτικό σύστημα υπό την αιγίδα του κράτους.
3. Προστάτευε χωρίς περιορισμούς τη συνδικαλιστική δράση και το δικαίωμα της απεργίας (άρθρο 23).

Το Σύνταγμα του 1975 και η Οικονομία

4. Προέβλεπε για πρώτη φορά ότι η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, η χωροταξία και η προστασία των μνημείων και των παραδοσιακών περιοχών αποτελεί υποχρέωση του κράτους (άρθρο 24).
5. Προέβλεπε τα της συμμετοχής της Ελλάδος σε διεθνείς οργανισμούς και τους όρους περιορισμού των κυριαρχικών της δικαιωμάτων εξ αυτής της συμμετοχής (άρθρο 25). Αυτό προφανώς έγινε εν όψει της αίτησης για ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες.
6. Προέβλεπε ότι η εκπαίδευση είναι δωρεάν σε όλες τις βαθμίδες της, και ότι η ανώτατη εκπαίδευση είναι αποκλειστικό προνόμιο του κράτους (άρθρο 16).
7. Προέβλεπε την υποχρέωση του κράτους να προγραμματίζει και να συντονίζει την οικονομική δραστηριότητα, έβαζε περιορισμούς στην ιδιωτική δραστηριότητα και επέτρεπε τις κρατικοποιήσεις ιδιωτικών επιχειρήσεων (άρθρο 106).
8. Παρότι προέβλεπε και πάλι την αυξημένη προστασία που απολάμβανε η εισαγωγή κεφαλαίων από το εξωτερικό, προέβλεπε τη δυνατότητα αναθεώρησης για τις συμβάσεις που είχαν συναφθεί κατά την περίοδο της δικτατορίας (άρθρο 107).

Το Σύνταγμα του 1975 και η Οικονομία

Κατά συνέπεια, στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα, το Σύνταγμα του 1975 είχε μεγάλες διαφορές με το προηγούμενο Σύνταγμα του 1952, καθώς αντανακλούσε τη νέα κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα, και τις νέες αντιλήψεις που ευνοούσαν την επιδίωξη της πλήρους απασχόλησης, την αναδιανομή του εισοδήματος και του πλούτου, την περαιτέρω επέκταση της κρατικής οικονομικής δραστηριότητας αλλά και την δυνατότητα ένταξης της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες.